

بررسی نقش هویت در سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر بازدارندگی همه‌جانبه و متعارف‌گرایی

علی آجورلو^۱

مجتبی مقصودی^{*۲}

چکیده

سیاست دفاعی، برآیند عوامل کمی و کیفی داخلی و خارجی است. علاوه بر تهدیدات نظامی خارجی و متغیرهای محسوس داخلی؛ نظیر ساختار سیاسی- نظامی، بودجه دفاعی، سلاح، تجهیزات و جمعیت، متغیرهای نامحسوس؛ همانند باورها، عقاید، ارزش‌ها، هنجارها، آداب و رسوم و تجربیات تاریخی نیز در شکل‌گیری آن نقش‌آفرین هستند. تأمل در رفتارهای دفاعی، توجه به اسناد بالادستی و تعمق در اندیشه حضرت امام(ره) و رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) بیانگر این است که: بازدارندگی همه‌جانبه مفهوم کانونی سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران است و متعارف‌گرایی نیز تعیین‌بخش ماهیت ابزارهای دفاعی آن به‌شمار می‌رود. هدف اصلی این مقاله، بررسی نقش هویت در شکل‌گیری بازدارندگی همه‌جانبه و متعارف‌گرایی در سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران است. این مقاله مبتنی بر رویکرد کیفی و به شیوه کتابخانه‌ای و همچنین مصاحبه نیمه ساختاریافته اجرا شده است. تجزیه تحلیل داده‌ها به روش «تحلیل مضمونی» گزاره‌های کلیدی و ایجاد رابطه همبستگی معنادار میان آنها انجام شده است. نتایج حاصل از یافته‌های تحقیق گویای این است که: اسلام‌گرایی حاکم بر نظام معنایی جمهوری اسلامی ایران، نقش محوری در شکل‌گیری بازدارندگی همه‌جانبه و متعارف‌گرایی ایفا می‌کند؛ این نقش‌آفرینی از طریق ادراک نقش ملی «دولت سرمشق» و در راستای تحقق منافع دفاعی- امنیتی این کشور صورت می‌گیرد و رهیافت فرهنگی با محوریت نظریه سازه‌انگاری، دستگاه نظری مناسب برای تحلیل این ساحت از سیاست دفاعی ایران می‌باشند.

کلیدواژه‌ها: هویت، سیاست دفاعی، بازدارندگی، بازدارندگی همه‌جانبه، متعارف‌گرایی.

Email: alimehr79@yahoo.com

۱- دانشجوی دکترای علوم سیاسی (گرایش سیاستگذاری عمومی) دانشکده علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز

Email: m.maghsoodi@iauctb.ac.ir

۲- دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی، دانشگاه آزاد تهران مرکز (نویسنده مسئول)

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۲/۲۰

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۷/۲۳

مقدمه

اگر سیاست^۱ به معنای تدبیر یا خطامشی، ناظر بر ایجاد چارچوبی معین برای هدایت یک جامعه انسانی باشد؛ در این صورت، سیاست عمومی^۲ تدبیری است که دولت برای پاسخگویی به نیازهای عمومی جامعه اتخاذ می‌کند (Dye, 1995:2; Brikland, 2001:21). طبق این تعریف، سیاست دفاعی^۳ یکی از برون‌دادهای دولت محسوب می‌شود که برای تأمین بنیادی‌ترین نیاز جامعه؛ یعنی امنیت^۴ تدوین می‌شود. با اذعان به تحوّل مفهومی امنیّت و عینیت یافتن ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، زیست محیطی و حاکم شدن رویکرد اجابایی آن در قرن بیست‌ویکم، لیکن تداوم موضوعیت تجاوز و تهدید نظامی خارجی موجب گردیده تا مقابله و دفع این نوع از تهدید، همچنان در رأس اولویتهای امنیتی دولت‌ها باشد. اتخاذ تدابیر لازم برای مقابله با تجاوز و دفع تهدیدات نظامی خارجی در ذیل سیاست دفاعی صورت می‌گیرد. با وجود مشترک بودن هدف غایی سیاست دفاعی برای همه کشورها؛ لیکن، ممکن است نوع و شیوه تمهید آن در هر کشوری متفاوت باشد. علت این تفاوت ناشی از نقش متغیرهای مختلف داخلی و خارجی است. تهدید نظامی، محور ثقل تأثیر عوامل خارجی بر سیاست دفاعی است. در بین عوامل داخلی؛ از یک طرف، میزان بودجه دفاعی، جمعیت، تسلیحات، ساختار سیاسی - نظامی و موقعیت ژئوپلیتیک کشورها بر سیاست دفاعی اثرگذار هستند؛ از سوی دیگر، باورها و عقاید، ارزش‌ها و هنجارها، آداب و رسوم و تجربیات تاریخی ملت‌ها نیز این سیاست را متأثر می‌سازند. در یک مطالعه موردی یا مقایسه‌ای، بررسی همه یا بخشی از این عوامل می‌تواند محور ثقل تحقیق باشند.

بیان مسئله

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تأسیس نظام «جمهوری اسلامی ایران»، همانند امور اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در داخل و روابط خارجی، سیاست دفاعی ایران نیز دستخوش تغییراتی شد. غلبه بر اقدامات مسلحانه گروه‌های تجزیه‌طلب داخلی، خروج موفق از یک جنگ تحمیلی نابرابر خارجی، خنثی نمودن تهدیدات نظامی یک ابرقدرت (آمریکا) و متحدان منطقه‌ای آن از مهمترین دستاوردهای دفاعی ایران هستند که طی چهار دهه گذشته حاصل شده‌اند. همین تجربیات، سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران را تبدیل به یک موضوع مطالعاتی قابل تحقیق می‌نمایند.

برابر دستاوردهای روش‌شناختی مطالعه پیشینه تحقیق، شناسایی چارچوب و توصیف جهت‌گیری‌های سیاست دفاعی ایران با الگوی «مفهوم پژوهی» انطباق بیشتری دارد تا «سندپژوهی» (عسگری و آقاجانی، ۱۳۹۱: ۱۷۵). زیرا مرور تجربیات دفاعی، بررسی اسناد بالادستی (قانون اساسی و سند چشم‌انداز

-
1. Policy
 2. Public policy
 3. Defense Policy
 4. Security

۱۴۰۴) و تعمق در اندیشه حضرت امام خمینی(ره) (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۱: ۱۳۵-۱۳۳) و رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) (رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۰/۱۲/۲۷؛ مرزناکی، ۱۳۹۴: ۱۵۸-۱۱۵) مؤید این است که: بازدارندگی همه‌جانبه^۱ در مرجعیت کانونی سیاست دفاعی ایران قرار دارد (قیصری و خضری، ۱۳۹۵: ۶۳؛ عسگری و آقاجانی، ۱۳۹۱: ۱۶۲) و «تدافعی بودن»، «مردمی بودن»، «خودکفا بودن»، «متعارف بودن» و «نهضتی بودن» نیز از جهت‌گیری‌های اصلی آن به‌شمار می‌روند.

با در نظر گرفتن تحدید موضوعی و زمانی تحقیق، چنین به نظر می‌رسد که: علاوه بر نقش عوامل خارجی (تهدیدات نظامی) و عوامل محسوس داخلی، برخی عوامل غیرمحسوس؛ همانند عقاید، باورها، ارزش‌ها، هنجارها، تجربیات تاریخی و اندیشه‌های دفاعی نیز در شکل‌گیری سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران نقش‌آفرین هستند.

در این تحقیق، بررسی نقش «هویت» در بازدارندگی همه‌جانبه و متعارف‌گرایی، محور ثقل مطالعه قرار گرفته و سؤال اصلی این است که: هویت چه نقشی در شکل‌گیری بازدارندگی همه‌جانبه و متعارف‌گرا بودن سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران دارد؟ این نقش‌آفرینی از چه طریقی انجام می‌شود و با کدام رهیافت و نظریه قابل مطالعه است؟

پیشینه پژوهش

برابر بررسی تحقیقات انجام شده، مطالعه «چیستی» و «عوامل مؤثر» بر سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران محور ثقل فعالیت‌های پژوهشی گوناگون بوده‌اند. پژوهش‌کننده مطالعات راهبردی (۱۳۷۵)، مرادعلی صدوقی (۱۳۸۱)، جهانگیر کرمی (۱۳۸۴)، علی‌اصغر پورعزت (۱۳۸۷)، عباسعلی رضایی (۱۳۸۷)، محمود عسگری و احمدآقاجانی (۱۳۹۱)، سیدحسین موسوی (۲۰۰۲) و قاسم فولادی و وحید زارعی (۱۳۹۴) تلاش کرده‌اند تا با تمرکز روی برخی متغیرهای خارجی و داخلی؛ همانند حضور نظامی قدرت‌های فرامنطقه‌ای در اطراف ایران، تنش‌های سیاسی و نظامی ایران با سایر کشورها، واقع شدن ایران در محیط امنیتی آنارشیک خاورمیانه و مواجه شدن آن با تهدیدات نظامی نوع اول (تروریستی)، دوم (منطقه‌ای) و سوم (فرامنطقه‌ای)، تحوّل در تهدیدات نظامی خارجی پس از یازده سپتامبر، پیمان‌های منطقه‌ای ضدایرانی، دشمنی با یک قدرت فرامنطقه‌ای، محیط امنیتی پیچیده، تجربیات دوران دفاع مقدس و فرهنگ دفاعی، سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران را مطالعه نمایند. تقریباً، اکثریت تحقیقات انجام شده با محوریت متغیر خارجی و برخی متغیرهای ترکیبی داخلی سامان یافته و در آنها «هویت» به‌عنوان «متغیر مستقل» مورد بررسی واقع نشده است. برخی از این تحقیقات (محمود عسگری و احمد آقاجانی، ۱۳۹۱؛ قاسم فولادی و وحید زارعی، ۱۳۹۴) توصیف سیاست دفاعی ایران را مدنظر قرار داده و «بازدارنده» و «همه‌جانبه‌نگر» بودن به‌عنوان چارچوب کلان سیاست دفاعی ایران معرفی شده است.

رویکرد نظری پژوهش

تعاریف مفاهیم

هویت: برداشت و ادراکی است که یک فرد، گروه یا دولت با استناد به منابع هویتی خود، آن را به خارج از فضای زیست اجتماعی خویش بازتاب می‌دهد (صالحی، ۱۳۹۱: ۲۹).

سیاست دفاعی: چارچوبی است که از طریق آن توانمندی‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و نظامی جهت مقابله با تجاوز و دفع تهدیدات نظامی خارجی به کار گرفته می‌شوند (اُتر، ۱۳۸۰: ۱۴).

بازدارندگی: مجموعه اقداماتی که یک دولت انجام می‌دهد تا منبع تهدید خارجی از انجام اقدام خصمانه و یا تشدید جنگ خودداری نماید (شهلائی، ۱۳۸۵: ۱۲۵).

بازدارندگی همه‌جانبه: ناظر بر چهار بُعد؛ یعنی شیوه (مقتارن و نامتقارن)، ماهیت (سخت، نیمه‌سخت و نرم)، گستره اجتماعی (مردم بنیاد بودن) و بُعد فضایی - زمانی (زمین، دریا، هوا، فضای تبادل اطلاعات) دفاع است (قیصری و خضری، ۱۳۹۵: ۶۴-۶۲).

متعارف‌گرایی: مبتنی بودن ابزار و تجهیزات دفاع بر تسلیحات متعارف و عدم اتکاء به سلاح‌های نامتعارف (هسته‌ای، میکروبی و بیولوژیکی) است (شهلائی، ۱۳۸۵: ۱۳۶-۱۳۵).

نوع و روش پژوهش

از نظر نتیجه، این تحقیق کاربردی است؛ زیرا نتایج آن می‌تواند در مراجع سیاست‌گذاری دفاعی مورد بهره‌برداری قرار گیرد. از نظر ماهیت، تحقیق حاضر با ابتناء بر رویکرد کیفی انجام شده و داده‌های آن به شیوه کتابخانه‌ای و با دو ابزار فیش‌برداری و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته استخراج شده‌اند. جامعه آماری تحقیق، کلیه آثار مکتوب مرتبط با سیاست دفاعی و صاحب‌نظران دفاعی جمهوری اسلامی را شامل می‌شود. با توجه به کیفی بودن رویکرد و ابزارهای تحقیق و موضوعیت داشتن اشباع داده‌ها در تحقیقات کیفی (سنجایی، ۱۳۸۷: ۲۱۵)، استفاده از نمونه‌های متکوب و شفافی تا رسیدن به اشباع نظری ادامه داشته است.

از میان چهار معیار مهم؛ شامل، اعتبارپذیری^۱ (واقعی بودن توصیف‌ها)، انتقال‌پذیری^۲ (تعمیم‌پذیری نتایج)، توان اطمینان^۳ (اطمینان از یافته‌ها) و تأییدپذیری^۴ (عینیت داده‌ها)، در این تحقیق اعتبارپذیری و تأییدپذیری شیوه پژوهش و نتایج تحقیق - که بیشترین اهمیت را در تحقیقات کیفی دارند - (حریری، ۱۳۸۵: ۷۵-۶۴) مدنظر قرار گرفت و به شیوه‌های مختلف به‌دست آمدند؛ ابتدا، کلیه منابع مرتبط با تحقیق شناسایی و فهرست نزولی تاریخی آنها تهیه گردید، سپس داده‌های مرتبط با متغیرها بر اساس مفاهیم و مؤلفه‌های تحقیق احصاء و ثبت شدند، بعداً تحلیل اولیه و انطباق موضوعی داده‌ها به‌صورت

1. Credibility
2. Transferability
3. Dependability
4. Confirmability

همزمان انجام گرفت و در حین انجام فیش برداری، موارد کمتر مرتبط حذف شدند و در نهایت، فیش‌ها دسته‌بندی و در سبد فصول معین قرار گرفتند. برای انجام مصاحبه، پس از تدوین پرسشنامه کیفی پنج سؤالی با استفاده از نظر خبرگان، مصاحبه‌ها با شناسایی سوژه کلیدی آغاز و پس از انجام شانزده مصاحبه، اشباع نظری و کفایت داده‌ها (گزاره‌های کلیدی) حاصل گردید.

جدول ۱: سؤالات مصاحبه و گزاره‌های کلیدی حاصل از مصاحبه‌ها

ردیف	سؤالات مصاحبه	گزاره‌های کلیدی حاصل از مصاحبه
۱	اگر اسلام‌گرایی از هنجارهای اصلی معنابخش به ج.ا.ایران قلمداد شود، این هنجار چه تأثیراتی بر سیاست دفاعی ایران دارد؟	<ul style="list-style-type: none"> - همه‌جانبه‌نگر ساختن سیاست دفاعی - بازدارنده نمودن سیاست دفاعی - شکست‌ناپذیر ساختن قدرت دفاعی - ظرفیت‌سازی قدرت دفاعی برای نامیدی دشمن از تجاوز - اولویت بودن دفاع نسبت به تجاوز - محدود شدن ابزارهای دفاعی به سلاح‌های متعارف - نفوذناپذیر ساختن قدرت دفاعی - آینده‌نگر ساختن سیاست دفاعی
۲	اگر استقلال‌طلبی از هنجارهای محوری معنابخش به ج.ا.ایران محسوب شود، تأثیرات آن بر سیاست دفاعی ایران چیست؟	<ul style="list-style-type: none"> - خودکفا شدن سیاست دفاعی - خوداتکاء شدن سیاست دفاعی - تأثیرپذیر نشدن سیاست دفاعی از اراده خارجی - خودیار شدن سیاست دفاعی
۳	اگر مردمی بودن از هنجارهای مهم معنابخش به ج.ا.ایران باشد، این هنجار چه تأثیراتی بر سیاست دفاعی ایران دارد؟	<ul style="list-style-type: none"> - پیوند ساختاری مردم با قدرت دفاعی - مشارکت پذیر شدن مردم برای دفاع از کشور - اولویت بخشی به وزن و اهمیت نیروی انسانی نسبت به سلاح و تجهیزات در سیاست دفاعی - عمق بخشی به دفاع در سطح جامعه - داوطلبانه و آگاهانه ساختن مشارکت مردم در دفاع - اتحاد و انسجام ملی در دفاع از کشور
۴	اگر عدالت‌خواهی از هنجارهای کلیدی معنابخش به ج.ا.ایران تلقی گردد، تأثیرات آن بر سیاست دفاعی ایران چیست؟	<ul style="list-style-type: none"> - حمایت از گروه‌ها/نهضت‌های رهایی‌بخش - حمایت از کشورها و ملت‌های تحت اشغال - نهادینه‌سازی حمایت‌گرایی از گروه‌ها و دولت‌های مبارز
۵	اگر ظلم‌ستیزی از هنجارهای کلیدی معنابخش به ج.ا.ایران به شمار آید، تأثیرات این هنجار بر سیاست دفاعی ایران چیست؟	<ul style="list-style-type: none"> - مبارزه با سلطه‌گری و سلطه‌جویی قدرت‌های استکباری - مبارزه و مخالفت با سیاست اشغال و روند اشغالگری - شکل دادن به هسته‌های مقاومت با اولویت جهان اسلام

علاوه بر موجود بودن فهرست منابع و فیش‌های مکتوب، از آنجا که مصاحبه‌ها با ضبط صوت انجام گرفتند، می‌توانند به‌عنوان منبعی قابل اعتماد برای بازبینی توصیف‌ها باشند. در ثبت مکتوب مصاحبه‌ها، تلاش شد تا حداکثر انطباق میان متن مکتوب و داده‌های صوتی ایجاد شود. در تحلیل صوری فیش‌ها و مصاحبه‌ها، سعی گردید تا نهایت هماهنگی و همسویی میان مفاهیم و گزاره‌های تحقیق فراهم گردد. تجزیه و تحلیل داده‌ها به روش «تحلیل مضمونی» گزاره‌های کلیدی (محمدنژاد عالی‌زمینی، ۱۳۹۱: ۶۷-۶۶) و با ایجاد رابطه همبستگی میان آنها انجام گرفت.

چارچوب نظری

رهیافت‌شناسی تحقیق

تأملات نظری صاحب‌نظران منجر به نضج گرفتن رویافت‌های مختلف سیاستگذاری عمومی شده است؛ رویافت‌های سیاستگذاری پنجره‌هایی هستند که عمل سیاستگذاری توسط دولت را به تصویر می‌کشند (Alison, 1971: 172) و شناخت متغیرهای تأثیرگذار بر سیاست‌ها را فراهم می‌سازند (Dye, op.cit: 18).

پیتر جان^۱ پس از نقد «رهیافت فرایندی» سیاستگذاری عمومی، با شناسایی پنج رویافت سیاستگذاری؛ شامل، «نهادی»، «گروهی»، «اجتماعی-اقتصادی»، «انتخاب عقلانی»، «ایده‌محور»، «رهیافت ترکیبی» را پیشنهاد می‌کند. به نظر وی: رویافتی که عوامل مؤثر بر «تغییر» و «ثبات» سیاست در سطح ملی یا سازمانی را بهتر توضیح دهد و «تفاوت» سیاست در دوره‌های مختلف را نشان دهد، از قابلیت تحلیلی مناسبی برخوردار است (John, 1998: 165-168). جان با در نظر گرفتن همین معیارها، ظرفیت مقایسه‌ای رویافت‌های مختلف سیاستگذاری عمومی را ترسیم می‌کند (John, 1998: 200 & 202).

جدول ۲: ظرفیت مقایسه‌ای رویافت‌های سیاستگذاری عمومی (John, 1998: 200 & 202)

ترکیبی	ایده محور	انتخاب عقلانی	اقتصادی-اجتماعی	گروهی	نهادی	رهیافت معیار
خوب	خوب	خوب	نسبتاً خوب	خوب	خوب	تغییر سیاست
نسبتاً خوب	خوب	نسبتاً خوب	نسبتاً خوب	ضعیف	ضعیف	ثبات سیاست
نسبتاً خوب	خوب	ضعیف	خوب	خوب	ضعیف	تفاوت سیاست
ضعیف	ضعیف	خوب	ضعیف	خوب	ضعیف	سطح سازمان
خوب	خوب	ضعیف	ضعیف	ضعیف	خوب	سطح ملی

1. Peter John

به نظر جان، رهیافت ایده‌محور در بیان علل «تغییر» و «ثبات» و بازنمایی «تفاوت» سیاست در سطح «ملی» قابلیت خوبی دارد. مفروض اصلی این رهیافت بر این گزاره قرار دارد که: «سیاست در هر سطحی و در ارتباط با هر موضوعی برآیند باورها، عقاید و ادراکات بازیگران از خودشان است»؛ لذا، شناخت سیاست بدون تأمل در ایده‌ها امکان‌پذیر نیست (John, 1998: 144-145).

با استناد به رهیافت‌شناسی سیاست‌گذاری عمومی و مطالعات پیشینی تحقیق، رهیافت‌های مختلفی برای مطالعه سیاست دفاعی قابل طرح است که عبارتند از: «رهیافت جغرافیایی»، «رهیافت نهادی»، «رهیافت فرهنگی»، «رهیافت تهدیدمحور» و «رهیافت کل‌نگر». با توجه به محوریت هویت در این تحقیق، رهیافت فرهنگی به‌عنوان زیرساخت دستگاه نظری این تحقیق مدنظر قرار گرفته است.

در رهیافت فرهنگی، مبنای اصلی تحلیل سیاست دفاعی بر ویژگی‌های فرهنگی جامعه قرار دارد که بسترساز و تحکیم بخش هویت آن به‌شمار می‌روند. در همین راستا، اُتر^۱ سیاست دفاعی را برآیند ذهنیت تجربه تاریخی ملت‌ها، خاطرات تلخ و شیرین آنها از شکست‌ها و پیروزی‌ها، سنت‌ها و آداب و رسوم، ارزش‌ها و هنجارها، ادراکات مردم و رهبران از خود و دیگران می‌داند (اُتر، ۱۳۸۰: ۱۲۴-۱۱۱)، سیگال^۲ بر ایدئولوژی و سرگذشت تاریخی و تجربیات دفاعی ملت‌ها تأکید دارد (Segal, 1984: 6-8) و هییز^۳ و والانس^۴ نیز بر نگرش‌ها، طرز تلقی‌ها و ادراکات دولت از خود و دیگری تصریح می‌کنند (Heays & Vallance, 1997: 15-76). بر این اساس، از آنجا که در این رهیافت عناصر هویتی جامعه؛ همچون ارزش‌ها، هنجارها، اعتقادات، باورها، سرگذشت تلخ و شیرین و ذهنیت تاریخی ملت‌ها و آداب و رسوم بنیان مغزافزاری سیاست دفاعی به‌شمار می‌روند؛ لذا، مدنظر قرار دادن این عناصر در مطالعه سیاست دفاعی توصیه می‌شود.

هویت، سازه‌انگاری و سیاست دفاعی

سازه‌انگاری^۵ نظریه‌ای است که هویت را در مرکز ثقل تحلیل سیاست قرار می‌دهد. این نظریه برآیند ظهور نظریات انتقادی در علوم اجتماعی و حاصل نگرش «تکوینی» نسبت به مطالعه و تحلیل سیاست خارجی از طریق نظریات روابط بین‌الملل می‌باشد و «رفتار دولت‌ها را محصول ادراکی می‌داند که آنها از خود و دیگری دارند» (مشیرزاده، ۱۳۸۶: ۳۵۷).

با توجه به هدف‌گایی سیاست خارجی و سیاست دفاعی در تأمین امنیت کشورها (ساعد، ۱۳۸۹: ۶۷) و پیوند کارکردی «سطح راهبردی» آنها با یکدیگر (Huntington, 1968: 122)، با وام گرفتن از نظریات تحلیل سیاست خارجی می‌توان نسبت به مطالعه و تحلیل سیاست دفاعی نیز اقدام نمود. زیرا پدیده‌هایی؛ نظیر جنگ و صلح که در عرصه سیاست خارجی بروز و ظهور می‌یابند، بخشی از پیامد سیاست دفاعی

1. Ferbehron O, aer
2. Segal
3. Heays
4. Vallance
5. Constructivism

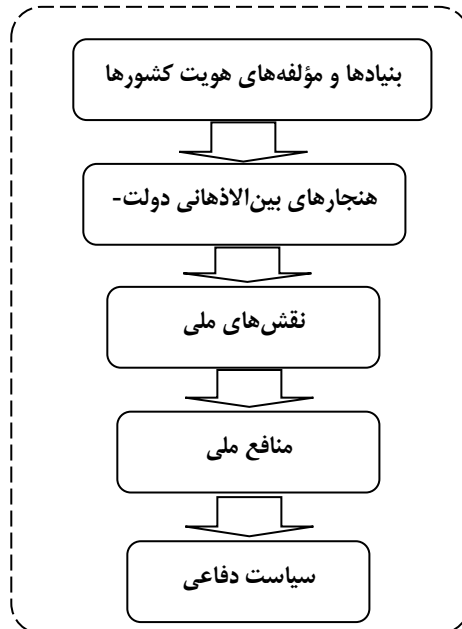
به‌شمار می‌روند؛ متقابلاً، برخی از کُنش‌های دفاعی دولت‌ها (نظیر عضویت در معاهدات خلع سلاح و کنترل تسلیحات) نیز در گستره سیاست خارجی قرار می‌گیرند.

در سازه‌انگاری، شکل‌گیری سیاست متأثر از نظام معنایی و ادراکی است که دولت‌ها از خود دارند (مشیزاده، ۱۳۸۶: ۳۵۷). در این نظریه، از آنجا که دولت یک کُنش‌گر اجتماعی محسوب می‌شود، نقش‌های خود را بر اساس ساختارهای معنایی خویش تعریف می‌کند؛ لذا رفتار دولت متأثر از متغیرهای غیرمادی و به‌ویژه ارزش‌ها، هنجارها و عناصر فرهنگی تصور می‌شود (رسولی ثانی‌آبادی، ۱۳۹۰: ۱۲۶). بر ساخته بودن هویت و اثرگذاری ساختارهای معنایی بر سیاست (Barnet, 1999:9)، تکوین متقابل ساختار - کارگزار (سازمند، ۱۳۸۴: ۲۳۷)، نقش هویت در تکوین منافع (هادیان، ۱۳۸۲: ۱۳۳؛ Wendth, 238: 1992) و توجه به هنجارهای بین‌ذهنی در تحلیل سیاست، از مفروضات مبنایی سازه‌انگاری به شمار می‌روند (دهقانی، ۱۳۹۰: ۳۸).

سازه‌انگاری، به‌عنوان روشی برای تحلیل سیاست دو گروه عمده از نظریه‌پردازان را شامل می‌شود: «سازه‌انگاران متعارف» و «سازه‌انگاران رادیکال». سازه‌انگاران متعارف، ضمن تأکید بر «برساخته بودن هویت»، بر شناخت‌پذیری و نقش هویت در شکل‌گیری منافع و سیاست دولت تأکید دارند. در حالی که، سازه‌انگاران رادیکال با اعتقاد به سیال بودن هویت، شناخت سیاست را غیرممکن و تحلیل سیاست را مشکل تصور می‌کنند (مشیزاده، ۱۳۸۳: ۱۷۴).

از نظر نوع ارزش‌های تأثیرگذار بر شکل‌گیری سیاست، در این نظریه دو دیدگاه عمده وجود دارد: «سازه‌انگاران سطح واحد» و «سازه‌انگاران بین‌الملل‌گرا». سازه‌انگاران سطح واحد، هنجارهای بین‌الذهنی دولت‌ها را برآیند ارزش‌های داخلی آنها می‌دانند و بر ضرورت توجه به این ارزش‌ها تأکید می‌کنند. در مقابل، سازه‌انگاران بین‌الملل‌گرا، علاوه بر ارزش‌های داخلی، ارزش‌های بین‌المللی را نیز در شکل دادن به منابع بین‌الذهنی دولت‌ها اثرگذار می‌دانند (هادیان، ۱۳۸۲: ۵۸). در این تحقیق، مواضع معرفت‌شناختی سازه‌انگاران متعارف، راهنمای معرفتی محقق قرار گرفته و با استناد بر دیدگاه سازه‌انگاران سطح واحد، ارزش‌های داخلی، زیربنای شکل‌گیری ساختار هویتی جمهوری اسلامی ایران قلمداد شده است.

بر اساس آنچه از ساخت نظری تحقیق بیان شد، در مطالعه سازه‌انگاران سیاست دفاعی، الگوی تحلیلی زیر قابل طرح است:

شکل ۱: مدل سازه‌نگارانه تحلیل سیاست دفاعی

یافته‌های پژوهش

بنیادهای هویت و هنجارهای معنایی حاکم بر جمهوری اسلامی ایران

با وجود تعدد دیدگاه‌ها نسبت به بنیادهای هویت در ایران و تدام منازعات فکری در این زمینه، هویت ایرانی در سطوح فردی، اجتماعی و ملی از دو منبع بنیادین نضج می‌گیرد؛ «ایرانیت» و «اسلامیت» سرچشمه‌های اصلی ادراک ایرانیان از خود و تعریف دیگران از آنها می‌باشد.

ایرانیت، به‌عنوان کهن‌ترین بنیاد هویت، به‌واسطه مؤلفه‌هایی؛ مانند سرزمین (قیصری، ۱۳۸۳: ۱۰۴)، تاریخ مشترک (متقی و کاظمی، ۱۳۸۶: ۲۱۹)، زبان فارسی (قرخلو، ۱۳۸۴: ۶۷)، گروه‌های قومی (قاسمی، ۱۳۹۰: ۱۲۰) و صناعات ادبی (نصری، ۱۳۹۰) عینیت می‌یابد. اسلامیت نیز با محوریت مؤلفه‌هایی؛ نظیر مذهب تشیع (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴: ۶۲-۶۱)، دعوت به اسلام (عمیدزنجانی، ۱۳۶۷: ۲۱۷؛ ضیایی بیگدلی، ۱۳۷۵: ۵۸)، عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی (مجتهدزاده، ۱۳۸۳: ۲۳۲؛ مطهری، ۱۳۸۳: ۱۲۷-۱۲۶)، ظهور منجی (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۸: ۳۰) و نهضت عاشورا (عشقی، ۱۳۷۹: ۱۰۲؛ لطیف‌پور، ۱۳۷۹: ۱۶۴) صورت‌بندی می‌گردد. جمهوری اسلامی ایران با اتکاء و استناد بر همین منابع و بنیادهای هویت، نظام معنایی خود را در قالب هنجارهای زیر شکل داده و خود را ادراک می‌کند.

اسلام‌گرا

«اسلام‌گرا» بودن جمهوری اسلامی ایران، ناظر بر قرار داشتن قوانین اسلام در مرکز ثقل شکل‌گیری همه سیاست‌های نظام است (ایوبی، ۱۳۸۰: ۳۲). به واسطه همین کارویژه، اسلامیت مهمترین ساختار معنایی در جمهوری اسلامی ایران می‌باشد؛ بر اساس تصریحات قانون اساسی، سیاست در همه ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی باید منطبق با فقه سیاسی شیعی و برگرفته از قوانین متعالی اسلام باشد، در غیر این صورت فاقد اعتبار خواهد بود (قانون اساسی، ۱۳۷۴). به دلیل ضرورت وجودی همین هنجار مبنایی در ساختار هویتی جمهوری اسلامی ایران، در قانون اساسی، نهادی به نام «شواری نگهبان» برای اطمینان از عدم انحراف قوانین موضوعه از «اسلام» پیش‌بینی شده است. این هنجار معنابخش، برآیند مستقیم «پیوند دین و سیاست» و «قرائت حداکثری از نقش دین در جامعه» است که در یک فرایندی تکوینی، به صورت‌بندی «اندیشه سیاسی مبتنی بر تأسیس حکومت اسلامی» در ایران منتهی گردید و پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در قالب نظام «جمهوری اسلامی ایران» عینیت یافت. متأثر از همین هنجار، جمهوری اسلامی ایران خود را کشوری ادراک می‌کند که اسلام، با قرائت فقه شیعی، بنیاد سیاست در حوزه‌های مختلف می‌باشد^۱.

استقلال طلبی

تأمل در فراز و فرود تحولات تاریخی ایران بیانگر این است که: به جهت پُررنگ بودن نقش منفی نیروهای خارجی در تکامل زیست سیاسی- اجتماعی ایرانیان، «استقلال‌خواهی» تبدیل به ارزشی والا در فرهنگ سیاسی و انگیزه‌ای قوی در شکل دادن به تحولات سیاسی در ایران گردیده است (نوری و ملکوتی، ۱۳۹۱: ۲۱).

با توجه به مزوج بودن فرایند شکل‌گیری انقلاب اسلامی با تمایلات «استقلال‌طلبانه»، پس از پیروزی انقلاب و تشکیل نظام جمهوری اسلامی، این انگیزه تبدیل به یکی از خواسته‌های اساسی مردم و تکلیفی مهم برای دولت گردید. اهمیت و جایگاه استقلال‌طلبی در «ادراک» جمهوری اسلامی ایران از خود به اندازه‌ای است که پس از ضرورت «اسلامی بودن نظام»، در قانون اساسی، الزام به ایجاد بسترهای رسیدن به استقلال، به صورت ویژه مدنظر قرار گرفته است؛ از ۱۷۷ اصل قانون اساسی، در ۱۹ اصل به صورت مستقیم بر موضوع استقلال و یا الزامات آن تأکید شده است^۲. به واسطه همین الزام و هنجار ناشی از آن، جمهوری اسلامی ایران خود را کشوری با انگیزه‌های استقلال‌طلبانه ادراک می‌کند (نخعی، ۱۳۷۶: ۲۰۳).

۱. در این تحقیق، نقش هنجار اسلام‌گرایی در بازدارندگی همه‌جانبه و متعارف‌گرا بودن سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران مورد بحث قرار می‌گیرد.

۲. موضوع محوری اصول ۲، ۳، ۹، ۴۳، ۶۷، ۷۷، ۷۸، ۸۱، ۸۲، ۱۱۰، ۱۲۷، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۵ و ۱۷۶ در قانون اساسی استقلال‌طلبی است.

مردمی بودن

«مردمی بودن» و محوریت مردم در فرایند سیاست از بارزترین وجوه ممیزه ساخت قدرت و سیاست در جمهوری اسلامی ایران به‌شمار می‌رود. این ویژگی ساختاری که ناظر بر «شکل نظام» و «جمهوریت» آن است، برآیند نقش محوری مردم در پیروزی انقلاب، تثبیت و پایدار ماندن کشور در عبور از حوادث و بحران‌های سیاسی و امنیتی داخلی و خارجی می‌باشد. مردمی بودن نظام و نقش‌آفرینی مردم در سیاست که از طریق مشارکت مردم در تعیین سرنوشت خویش و با ابزار انتخابات مستقیم و غیرمستقیم صورت می‌گیرد (قانون اساسی جمهوری اسلامی، ۱۳۷۴)، به‌واسطه توسعه مفهومی و نظری فقه شیعه در باب «پذیرش نقش مردم در سیاست» و طی فرایند تکاملی تحت عنوان «مردم‌سالاری دینی» نام گرفته است. با وجود اینکه این هنجار دارای برخی وجوه اشتراک با سایر نظام‌های سیاسی مردم‌سالار است؛ لیکن، ممزوج شدن نقش مردم در سیاست با دین و اراده خداوند در هدایت تکوینی جامعه، این نظام سیاسی را از نظر شکلی و ماهوی از سایر نظام‌های سیاسی در جهان متمایز ساخته است. بر اساس همین ویژگی ساختاری، جمهوری اسلامی ایران خود را تنها نظام سیاسی در جهان معرفی می‌کند که در آن؛ هم اراده الهی در هدایت جامعه اسلامی رعایت شده و دین در جامعه جاری گردیده؛ هم اراده مردم در حکمرانی سیاسی و اداره امور کشور به منصف ظهور رسیده است.

عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی

انگاره «عدالت» و انگیزه عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی از مهمترین عناصر معنابخش و جهت‌دهنده بر سیاست‌های داخلی و خارجی جمهوری اسلامی ایران به‌شمار می‌رود. این ارزش بشری؛ از یک طرف، ریشه در اندیشه ایران باستان دارد؛ از سوی دیگر، دین بنیاد شدن «عدالت» در فقه شیعه و پیوند تاریخی آن با «واقعه عاشورا» (به‌عنوان برجسته‌ترین واقعه ظلم‌ستیزی)، موجب تأثیر‌گذاری مضاعف آن بر کُنش‌های سیاسی و اجتماعی در ایران گردیده است (دهقانی، ۱۳۹۰: ۹۲). به‌واسطه همین اهمیت، تأکید بر ضرورت تحقق عدالت اجتماعی در داخل، عادلانه ساختن ساختار نظام بین‌المللی و دفاع از مستضعفان و مبارزه با مستکبران از محورهای اساسی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران است؛ در اصول دوم، سوم، نوزدهم، بیستم و یکصد و پنجاه و ششم بر ابعاد مختلف عدالت و وظایف دولت در این زمینه تصریح شده است (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴). تأمل در مفاد قانون اساسی بیانگر این است که تلاش برای تحقق عدالت اجتماعی و از بین بردن اشکال مختلف بی‌عدالتی در داخل و خارج از آرمان‌های اصلی انقلاب اسلامی هستند؛ لذا، عدالت‌خواهی نقش بسته در زیست تاریخی پیش از اسلام، با انگیزه‌های عدالت‌جویی نهفته در اسلام و به‌ویژه روحیه عدالت‌محوری و ظلم‌ستیزی شیعی، موجب غنا یافتن هر چه بیشتر این هنجار معناساز برای جمهوری اسلامی ایران گردیده است.

نقش‌های ملی جمهوری اسلامی ایران

در سازه‌انگاری، تأثیر هویت در سیاست از طریق نقش‌های ملی صورت می‌گیرد (دهقانی و نوری، ۱۳۹۱: ۱۴۵). نقش‌های ملی که برآیند هنجارهای بین‌ذهنی می‌باشند، وظایف و کارکردهایی را توضیح می‌دهند که دولت‌ها خود را متعهد به انجام آنها می‌دانند (هالستی، ۱۳۸۵: ۲۰۱). دولت حامی جنبش‌های رهایی بخش، رهبر منطقه‌ای، عامل ضدامپریالیسم، مدافع اعتقادی خاص، دولت توسعه‌گرا، دولت وفادار، دولت مستقل و دولت سرمشق از مهمترین نقش‌هایی هستند که هالستی آنها را معرفی می‌کند (هالستی، ۱۳۸۵: ۲۰۸-۱۹۹). بر اساس این تعریف و مصادیق مفهومی آن، نقش‌های ملی جمهوری اسلامی، تعاریفی هستند که طبق قانون اساسی و یا مواضع رهبران سیاسی، از انواع تصمیمات و اقداماتی که این کشور در شرایط زمانی گوناگون و در ارتباط با موضوعات مختلف بر اساس آنها عمل می‌کند را به تصویر می‌کشند (دهقانی، ۱۳۹۳: ۱۴۱). برابر آنچه از انواع نقش‌های ملی بیان شد و تأمل در منابع اصلی سیاست‌گذاری و به‌ویژه قانون اساسی بیانگر این است؛ دولت حامی جنبش‌های رهایی‌بخش، دولت مستقل، دولت سرمشق، مدافع اعتقادی خاص و رهبر منطقه‌ای بیشترین همسویی معنایی را با علایق و انگیزه‌های جمهوری اسلامی ایران دارند.

با مدنظر قرار دادن هنجارهای بین‌ذهنی و علایق جمهوری اسلامی ایران، «دولت سرمشق» را می‌توان محوری‌ترین نقش ملی قابل تعریف برای این کشور قلمداد کرد؛ این نقش ملی، برآیند همه هنجارهای بین‌ذهنی حاکم بر نظام معنایی جمهوری اسلامی ایران است و سایر نقش‌های ملی قابل اطلاق بر آن، تحکیم بخش این نقش به‌شمار می‌روند؛ لذا، در درون آن معنا می‌شوند.

منافع ملی جمهوری اسلامی ایران

منافع ملی، والاترین ارزش و غایی‌ترین اهدافی است که دولت‌ها آنها را پیگیری می‌کنند (دهقانی، ۱۳۹۳: ۱۴۰). با توجه به تعدد و تکثر ارزش‌های مورد علاقه دولت‌ها، محققانی؛ همچون اُسگود^۱ (۱۹۵۳)، ساندرمن^۲ (۱۹۹۷) و نیکترلین^۳ دسته‌بندی مختلفی از منافع ملی ارائه کرده‌اند. این تحقیق، تقسیم‌بندی چهار بُعدی نیکترلین از منافع ملی؛ شامل، منافع دفاعی - امنیتی، منافع ایدئولوژیک، منافع اقتصادی و منافع معطوف به نظم جهانی (دهقانی، به نقل از نیکترلین، ۱۳۹۱: ۱۴۶-۱۴۳) را برای بیان اهداف و منافع جمهوری اسلامی مناسب ارزیابی می‌کند.

منافع دفاعی - امنیتی، ناظر بر حراست از قلمرو سرزمینی و حفظ موجودیت کشور و نظام سیاسی است. منافع ایدئولوژیک، گسترش مرزهای هویتی کشور را بازتاب می‌دهد. منافع اقتصادی با بهبود وضعیت رفاهی مردم مرتبط است و منافع معطوف به نظم جهانی نیز با شرایط مطلوب مورد نظر در ساختار قدرت جهانی پیوند دارد. از نظر اولویت‌بندی، منافع وجودی (دفاعی - امنیتی) در رأس تعریف می‌شود و منافع

1. Osgood
2. Sunderman
3. D.E Nechterlein

حیاتی (ایدئولوژیک)، مهم (اقتصادی) و حاشیه‌ای (نظم جهانی) به ترتیب در سطوح پایین هرم منافع ملی قرار می‌گیرند (دهقانی، ۱۳۹۳: ۱۴۷-۱۴۶). سیاست دفاعی، محور ثقل تأمین منافع دفاعی-امنیتی می‌باشد که در هسته مرکزی نیازها، اولویت‌ها و ضرورت‌های وجودی جمهوری اسلامی ایران قرار می‌گیرد.

تجزیه تحلیل داده‌ها

بازدارندگی همه‌جانبه

بازدارندگی همه‌جانبه به معنای تقویت توانمندی‌ها و افزایش همه‌طرفیت‌های دفاعی و کسب قابلیت‌های مورد نیاز برای دفع هرگونه تجاوز جهت ناامید ساختن دشمن و خنثی کردن تهدیدات نظامی خارجی به‌عنوان محور ثقل سیاست دفاعی جمهوری اسلامی معرفی شد. آن چنان که مطرح شد، این چارچوب کلان سیاست دفاعی در اسناد بالادستی؛ نظیر قانون اساسی (بندهای ۱۱ و ۱۳ اصل سوم و اصول ۱۵۱ الی ۱۵۳) سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ هـ.ش (قیصری و خضری، ۱۳۹۵: ۶۱) و همچنین در اندیشه حضرت امام خمینی (ره) (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۱: ۱۳۵-۱۳۳؛ کیوان حسینی، ۱۳۹۰: ۱۴) و رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) (رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۰/۱۲/۲۷؛ مرزناکی، ۱۳۹۴: ۱۸۸-۱۵۸) نیز قابل رصد و شناسایی است.

تأمل در هنجارهای بینادهنی و کنکاش در نظام معنایی حاکم بر جمهوری اسلامی ایران و همچنین نقطه نظرات خبرگان تحقیق بیانگر این است که: الزامات تصریحی دین مبین اسلام در خصوص ضرورت اتخاذ تدابیر لازم برای دفاع، بیشترین نقش‌آفرینی را در بازدارندگی همه‌جانبه در جمهوری اسلامی ایران ایفا می‌کند؛ منبع اصلی رابطه معنادار میان الزامات تصریحی اسلام و بازدارندگی همه‌جانبه در جمهوری اسلامی ایران برخی از قرآن کریم است (سنایی، ۱۳۹۶/۷/۱۹)؛ زیرا، ضرورت تمهید تدابیر لازم جهت حصول به توانمندی‌های مورد نیاز برای بازدارندگی همه‌جانبه و شکست‌ناپذیر ساختن قدرت دفاعی یکی از موضوعات مؤکد در قرآن می‌باشد (کیانی، ۱۳۹۶/۹/۱۰). در باب ضرورت فراهم ساختن زمینه‌های بازدارندگی همه‌جانبه، تصریحات متعددی در قرآن وجود دارد. در آیه ۲۰۰ سوره آل عمران، خداوند می‌فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» «ای کسانی که ایمان به خداوند دارید صبر و استقامت کنید، سرسختانه مقاومت کنید و از مرزهای کشور مراقبت و مرزبانی کنید و تقوا را پیشه کنید به رستگاری حقیقی می‌رسد» (قرآن، آل عمران: ۲۰۰).

در این آیه، «دفاع از جامعه و مراقبت از مرزها» موضوع اصلی دفاع است و «حفظ آمادگی»، ناظر بر ضرورت انجام تمهیدات دفاعی می‌باشد. «مقاومت و ایستادگی در برابر مشکلات» نیز به این دلیل مورد تأکید قرار گرفته است که اساساً، دفاع امری طاقت فرساست؛ لذا، احتمال مواجه شدن با سختی‌ها در آن بسیار است. بنابراین، خداوند با طرح دفاع و بیان الزامات آن، بر ضرورت افزایش مقاومت و توان

بازدارندگی در برابر دشمنان تأکید کرده و به مسلمانان توصیه می‌کند تا برای دفع تجاوز برنامه مشخص داشته باشند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۶۷-۲۶۶).

در خصوص ضرورت کسب آمادگی دفاعی، خداوند در آیه ۷۱ سوره نساء نیز می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْنِفِرُوا جَمِيعًا» «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، آمادگی و هوشیاری خود را حفظ کنید و سلاح جنگی خود را برگیرید. سپس گروه گروه به صورت دستجات پراکنده یا دسته جمعی به سوی دشمن حرکت نمایید (قرآن، نساء: ۷۱).

طبق نظر مفسرین قرآن، این آیه دستوری فرازمانی به مسلمانان برای تقویت مستمر آمادگی دفاعی جهت حفظ امنیت و دفاع از مرزها است؛ لذا مفاد آن برای همه قرون و دوره‌ها صدق می‌کند و صرفاً محدود به عصر نزول وحی نیست. در این آیه، نوعی آماده باش کامل و همیشگی جهت دفاع از جامعه مطرح است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۴۲۱-۴۲۰).

در آیات ذکر شده بالا، بازدارندگی و ایجاد تمهیدات دفاعی به صورت عام مدنظر قرار گرفته و ضرورت بازدارندگی به صورت کلی و بدون بیان ویژگی‌های آن طرح شده است؛ ولی در آیه ۶۰ سوره انفال، به صورت خاص و کاملاً روشن نسبت به ضرورت بازدارندگی همه‌جانبه تصریح شده و حکم به انجام آن صورت گرفته است. در این آیه خداوند می‌فرماید:

«وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا سَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ وَعَدُوا لِلَّهِ وَعَدُواكُمْ وَآخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ» «و در برابر دشمنان هر قدر توانایی دارید، از نیرو و قدرت نظامی آماده سازید، اسب‌های ورزیده برای میدان جهاد فراهم سازید تا دشمن خدا و دشمن خود را بترسانید. دشمنان دیگری هم دارید که آنها را نمی‌شناسید ولی خدا می‌شناسد و آنچه در راه خدا انفاق کنید به شما پس داده خواهد شد و هیچ‌گونه ستمی بر شما وارد نمی‌گردد» (قرآن، انفال: ۶۰).

تأمل در معنای این آیه بیانگر این است که: محور ثقل بازدارندگی همه‌جانبه در اسلام همین حکم صریح و شفاف قرآن است. تقریباً، اکثریت فقها و مفسران قرآن و همچنین اغلب جامعه خبرگی این تحقیق در تبیین ضرورت ایجابی این وجه از سیاست دفاعی ایران به آن رجوع کرده‌اند.

با وجود تفاسیر مختلفی که در خصوص این آیه مطرح شده، لیکن «ضرورت آمادگی همه‌جانبه برای مقابله و دفع تجاوز دشمن» (احدی، ۱۳۹۶/۱۱/۲۳)، «به‌کار گرفتن همه توانمندی‌های بالفعل و ظرفیت‌های بالقوه» جهت «ایجاد ترس و وحشت در دشمن» و «بازدارنده شدن قدرت دفاعی» (کیانی، ۱۳۹۶/۹/۱۰) از محورهای مشترک و اساسی آنها می‌باشد. در همین راستا، طباطبایی در «المیزان» بر این نظر است که: «آماده‌سازی جهت دفاع از حقوق جامعه اسلامی و منافع حیاتی اسلام است و حاصل این آماده‌سازی و جمع‌آوری قدرت، ترساندن دشمن است» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۱۴). مکارم شیرازی در «تفسیر نمونه» پس از تأکید بر نفی معنای این آیه در تخریب و ویرانگری جهان و کشتار مردم و نیز عدم تجویز سلطه بر سایر ملت‌ها، هدف اصلی آن را «ترساندن دشمن از ارتکاب عمل تجاوزکارانه علیه

مسلمانان» می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۲۵). طبرسی هم در «مجمع البیان» بر این مسأله تأکید می‌کند که: «هدف [این آیه]، کسب آمادگی‌های لازم پیش از حمله کفار است تا رغبت دشمن به حمله از میان برود» (طبرسی، ۱۳۷۳: ۸۵۲). مدنظر قرار گرفتن «انفاق» در پایان آیه نیز مصداق دیگر همه‌جانبه‌نگر بودن دفاع در اسلام است. زیرا خداوند به مسلمانان حکم کرده تا از طریق انفاق، سرمایه مورد نیاز برای دفاع از جامعه را فراهم سازند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، جلد ۲: ۱۶۵).

بر اساس آنچه که از نظر فقها و عالمان دین و همچنین دیدگاه صاحب نظرات دفاعی جمهوری اسلامی ایران پیرامون مفاد این آیه استنباط می‌شود، نقطه کانونی بازدارندگی همه‌جانبه در اسلام همین دستور صریح خداوند است و سایر مستندات قرآنی با استناد بر مفاد آن تفسیر می‌شوند؛ زیرا، معنای این آیه با هدف اصلی بازدارندگی همه‌جانبه تناسب ماهوی بیشتری دارد. در این آیه، از یک طرف، بر این موضوع تأکید شده است که: هر آنچه برای دفاع لازم است، باید فراهم شود تا قدرت دفاعی کشور نفوذناپذیر و غیرقابل شکست گردد؛ از سوی دیگر، با صراحت بر مسلمانان توصیه مؤکد شده تا آنجا که می‌توانند قدرتمند شوند و قدرت خود را به نمایش بگذارند تا دشمن بترسد و دست به عمل تجاوزکارانه نزند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۱۶۴).

علاوه بر تصریحی که خداوند در این آیه نسبت به انجام اقدامات پیشگیرانه دارد، نکته مهمی نیز مدنظر قرار گرفته است؛ ایجاد ترس در دشمن جهت سلب اراده معطوف به تجاوز. این تأکید، ناظر به هدف اصلی بازدارندگی همه‌جانبه است؛ در این آیه، هدف اصلی بازدارندگی همه‌جانبه، ایجاد ترس در منبع تهدید و القای ترس بر دشمن قلمداد شده تا به این ادراک واقعی و روانی برسد که؛ در صورت تجاوز، نه تنها پاسخ مقتضی دریافت خواهند کرد، بلکه خسارات وارده نیز بسیار گسترده خواهد بود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۱۶۵).

علاوه بر ضرورت کسب آمادگی‌های دفاعی و همه‌جانبه‌نگری، ماهیت آینده‌نگرانه این آیه نیز بر گستردگی زمانی و فرازمانی بودن آن می‌افزاید؛ در آیه زیر تصریح شده که علاوه بر دشمنان کنونی، دشمنان دیگری نیز وجود دارند که شما آنها را نمی‌شناسید، ولی خداوند بر وجود آنها آگاه است. لذا با افزایش آمادگی دفاعی، آنها نیز می‌ترسند و به فکر تجاوز به شما نخواهند بود. در واقع، آیه ۶۰ سوره انفال، نوعی آینده‌پژوهی برای تهدید و آینده‌نگاری قدرت دفاعی را نیز تجویز می‌کند. از همین رو، تصور بر این است؛ علت اصلی روی آوردن جمهوری اسلامی ایران به سلاح‌های بازدارنده؛ همچون موشک‌های بالستیک و سامانه‌های پدافند هوایی قدرتمند و افزایش قدرت و توانایی آنها ناشی از همین تصریحات دین بنیاد است (احدی، ۱۳۹۶/۱۱/۲۳).

بر اساس آنچه از مصادیق و تصریحات قرآن در باب ضرورت، ابعاد و چگونگی دفاع در برابر تجاوز و تهدید نظامی خارجی مطرح شد، نضج گرفتن بازدارندگی همه‌جانبه در جمهوری اسلامی ایران و الزام مراجع سیاستگذاری دفاعی نسبت به دستیابی به قدرت دفاعی بازدارنده، آیات ۲۰۰ آل عمران، ۷۱ نساء و با تأکید ویژه، آیه ۶۰ سوره انفال می‌باشد. این آیات، مهمترین و شفاف‌ترین راهنمای تمهید تدابیر دفاعی

بازدارنده با رویکرد همه‌جانبه در جمهوری اسلامی ایران به‌شمار می‌روند. بنابراین، با وجود تأثیرپذیری بازدارندگی همه‌جانبه در جمهوری اسلامی ایران از شرایط محیطی خارجی (تهدیدات نظامی)؛ لیکن، ضرورت توجه و الزام به ایجاد قدرت دفاعی بازدارنده، متأثر از الزامات درون دینی و ناشی از ادارک «پیش از موضوعیت یافتن تهدید» است، نه بعد از آن.

البته، بازدارندگی و همه‌جانبه‌نگری حاکم بر سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران به معنای تهدیدآمیز بودن آن علیه سایر کشورها نیست؛ بلکه، هدف اصلی بازدارندگی همه‌جانبه در جمهوری اسلامی ایران، تحمیل ترس واقعی و هراس روانی به دشمنان نسبت به قدرت دفاعی و پاسخ‌پشیمان‌کننده به هرگونه تجاوز و تهدید نظامی خارجی است. متناسب با همین ظرفیت بازدارندگی و در تبیین سیاست دفاعی مبتنی بر بازدارندگی همه‌جانبه، رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) بر این موضوع تصریح دارند که: «... دوران بزن دررو گذشته؛ بزنید، می‌خورید... (رهبر معظم انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷/۰۲/۱۰). «... ما ملتی هستیم که هرگونه تجاوز را ... هرگونه تهدید را با استواری و قدرت کامل پاسخ خواهیم داد. ... پاسخ ملت ایران به هرگونه تعرضی، پاسخی خواهد بود که از درون، آنها را ... متلاشی خواهد کرد» (رهبر معظم انقلاب اسلامی، ۱۳۹۰/۰۸/۱۸). متأثر از همین نگاه به بازدارندگی همه‌جانبه، «دفاع فعال» و «تهدید در برابر تهدید» از ویژگی‌های اصلی «راهبرد نظامی» جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شوند (عسگری و آقاجانی، ۱۳۹۱: ۱۴۴).

متعارف‌گرایی

مبتنی بودن ابزارهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران به تسلیحات متعارف و امتناع از دستیابی و استفاده از سلاح‌های نامتعارف، یکی از جهت‌گیری‌های اصلی سیاست دفاعی آن به‌شمار می‌رود؛ زیرا، پس از پیروزی انقلاب اسلامی، علاوه بر تداوم عضویت ایران در معاهده منع تکثیر سلاح‌های هسته‌ای^۱، امضای معاهده منع جامع آزمایشات هسته‌ای^۲ و کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی^۳ و تجربه حملات متعدّد و گسترده شیمیایی رژیم بعثی عراق در جنگ تحمیلی و عدم مقابله به‌مثل با این حملات و هم‌جوار شدن با سلاح‌های نامتعارف در مرزهای شرقی (هند و پاکستان)، کرانه پیرامونی مرزهای غربی (اسرائیل) و مواجهه دائمی با یک ابرقدرت هسته‌ای (آمریکا)؛ ضمن اعلام رسمی «حُرمت شرعی» تولید، نگهداری و بکارگیری این سلاح‌ها از سوی رهبر انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) (رهبر معظم انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹/۰۱/۲۸)، جمهوری اسلامی ایران «ایجاد منطقه عاری از سلاح‌های هسته‌ای در خاورمیانه» را نیز پیشنهاد داده است (داودی لیمونی، ۱۳۹۴: ۵۳).

آنچه از بازدارندگی همه‌جانبه با تأکید بر آیه ۶۰ سوره انفال و رفتارها و سیاست‌های ایران بیان شد، شاید چنین برداشت شود؛ نوعی تناقض در الزامات دینی بازدارندگی همه‌جانبه و رفتار دفاعی ایران وجود

1. NPT (Non-Proliferation Treaty)
2. CTBT (Comprehensive Nuclear - Test - ban Treaty)
3. CWC (Chemical Weapons Convention)

دارد! زیرا، طبق مستندات قرآنی بازدارندگی همه‌جانبه، تصوّر بر این است که الزامات تصریحی قرآن مبنی بر اینکه: «هر آنچه در توان دارید قدرتمند شوید»، استفاده از همه ابزارها - از جمله تجهیزات نامتعارف - برای دفاع را جایز و مشروع می‌نماید! این تلقی از بازدارندگی همه‌جانبه، در ظاهر تداعی‌کننده این معناست که: اسلام نیز همانند مکاتب مادی، با گزاره؛ «هدف، وسیله را توجیه می‌کند» هماهنگی و موافقت دارد! لذا، حکومت اسلامی می‌تواند نسبت به مجهزشدن به هر نوع سلاح و تجهیزات دفاعی - ولو ممنوعه - اقدام نماید! در حالی که، با تعمق در برخی آیات قرآن چنین استنباط می‌شود که: با وجود اهمیت بسیار زیاد بازدارندگی همه‌جانبه در اسلام، لیکن مجوز ورود به عرصه سلاح‌های نامتعارف داده نشده است (منصوری، ۱۳۹۶/۰۷/۰۵)؛ یعنی، همچنان که قرآن کریم بر ضرورت دفاع همه‌جانبه تأکید می‌کند؛ ولی استنباط برخی قواعد، منجر به محدود شدن دایره انتخاب ابزارهای دفاعی می‌گردد و این قواعد مبنای اصلی «ممنوعیت تولید، نگهداری و استفاده از سلاح‌های نامتعارف» در ایران قلمداد می‌شوند.

قاعده وزر

قاعده «وزر» که برگرفته از گزاره «... وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ...» در آیه ۱۵ سوره اسراء^۱ است، مبتنی بر این معناست: «... هیچ کس بار سنگین گناهان دیگری را بر دوش نمی‌کشد...»؛ یعنی مجازات گناه نباید فراتر از کسانی کشیده شود که استحقاق آن را دارند.

علما و مفسرین قرآن با استناد به شأن نزول این آیه و سایر آیات^۲، قاعده «وزر» را از آن استنباط نموده‌اند. بر اساس این قاعده، هیچ فرد و یا گروه انسانی نباید دچار عواقب گناهی شود که دیگران آن را مرتکب شده و این افراد در ارتکاب آنها نقشی نداشته‌اند (مکارم شیرزای، ۱۳۸۱، ج ۲: ۶۲۴).

با وجود اینکه در قرآن و یا سایر منابع فقهی شیعی، به صورت مستقیم به سلاح‌های هسته‌ای اشاره نشده است؛ لیکن، به جهت انتقال‌پذیر بودن آثار و پیامدهای استفاده از این سلاح‌ها علیه گستره وسیعی از مردم در زمان حال و آینده، کاربرد این سلاح‌ها نقض صریح این حکم قرآن به‌شمار می‌رود. در واقع، به جهت قدرت، شدت و سرعت تخریب و ویرانگری فراگیر سلاح‌های نامتعارف، استفاده و یا وقوع حادثه‌ای ناخواسته موجب خواهد گردید تا این قاعده به صورت تکرار شونده، آشکارا و فراگیر مورد نقض قرار گیرد؛ زیرا، این سلاح‌ها به صورت وسیع و فارغ از تمایزگذاری میان انسان‌ها، می‌توانند مجموعه وسیعی از انسان‌ها را تحت تأثیر قرار دهد. لذا، این قاعده یکی از مستندات فقهی جهت‌گیری «متعارف‌گرایی» در سیاست دفاعی جمهوری اسلامی باشد (مُبلَغی، ۱۳۹۲: ۳۰).

۱. «مَنْ اهْتَدَىٰ فَأَنْمَأَ يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّٰ فَأَنْمَأَ يَضِلُّ عَلَيْهَا وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَ مَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا» (هر کسی را هدایت پذیرفت، به نفع خود هدایت یافته و نتیجه‌اش عاید خود او می‌شود و هر کس گمراهی را بپذیرد، به زیان خود گمراه شده است و هیچ کس بار گناه دیگری را بر دوش نمی‌کشد و ما هیچ شخص و قومی را مجازات نخواهیم کرد مگر اینکه پیامبری را برای آنها مبعوث کنیم).

۲. در آیات ۱۶۴ انعام، ۱۸ فاطر، ۷ زمر و ۳۸ سوره نجم نیز بر این گزاره تصریح شده است.

قاعده حرمت سعی بر فساد

مبنای اصلی قاعده «حرمت سعی بر فساد» یکی از آیات سوره بقره است که خداوند در آن می‌فرماید: «وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ» «همین که از پیش تو برگردند به کارهای فساد و جنایت مشغول شوند و مزارع و کشت و زراعت‌های مردم را نابود می‌کنند، سعی می‌کنند نسل انسان‌ها از بین برود؛ در حالی که آنها می‌دانند خداوند این گونه کارهای فساد و جنایت را دوست ندارد» (قرآن، بقره: ۲۰۵).

در تفسیر این آیه، برخی از مفسرین قرآن ضمن تأکید بر این موضوع که؛ هلاکت «حِرْث» و «نَسْل» از شدیدترین محرمات می‌باشد، بر این نظر هستند: هرگونه اقدامی که در نهایت منجر به ایجاد فسادهای ویرانگر در جهان و تخریب زیستگاه و کشتار مردم شود، از سوی خداوند نهی شده است (شیرازی، ۱۴۲۰: ۲۳۹). در این آیه «سعی منتهی به فساد در حِرْث و نسل» مطرح شده است؛ یعنی، خداوند حرمت را بر روی این عنوان قرار داده و بدون توجه به اینکه چنین سعی و تلاشی عملاً به فساد منتهی می‌گردد یا نه، هرگونه تلاش برای ایجاد فساد را منع نموده است. لذا، تأکید بر «نفی سعی بر فساد» می‌تواند هر نوع اراده و تلاش برای ساخت و تولید سلاح‌های نامتعارف را شامل شود.

در تفسیر این آیه، اغلب صاحب‌نظران بر این نظر هستند؛ هر اقدامی که منجر به ایجاد فسادهای ویرانگر و تخریب زیستگاه و کشتار وسیع مردم شود، از سوی خداوند نهی شده است (زحیلی، ۱۴۰۱: ۱۴۳). تجربه ساخت و استفاده برخی دولت‌ها از سلاح‌های نامتعارف گویای این است که: تولید و انباشت سلاح‌های ممنوعه، علاوه بر اینکه موجب شکل‌گیری چرخه معیوب امنیت می‌گردد، بستر فنی و امکانات عملی بهره‌گیری از این سلاح‌ها را نیز فراهم می‌سازد؛ لذا، دسترسی به این سلاح‌ها مصداق بارز تحقق فساد ویرانگر و با دامنه جهانی بر روی کره زمین است.

متأثر از ایجاد شرایط وحشت ناشی از انباشت سلاح‌های نامتعارف و به دلیل پیامدهای ویرانگری که این سلاح‌ها دارند، در فقه شیعی و بر اساس قاعده «حرمت سعی بر فساد»، ساخت و استفاده از آنها مردود قلمداد می‌شود. تولید سلاح‌های نامتعارف، از یک طرف، موجب توسعه کمی آنها می‌گردد و از سوی دیگر، به واسطه تلاش برای پیچیده‌تر ساختن ابعاد فنی و قدرت تخریب آنها، توسعه کیفی آنها را به دنبال می‌آورد؛ توسعه کمی و کیفی سلاح‌های نامتعارف در نهایت وحشت جهانی را به دنبال داشته و جهان را لحظه به لحظه ناامن‌تر می‌سازد. از آنجا که شعله‌ور شدن جنگ هسته‌ای یکی از مصادیق بارز و فراگیر تلاش بر ایجاد فساد می‌باشد؛ لذا در فقه شیعه و طبق قاعده «حرمت سعی بر فساد»، تولید و استفاده از این سلاح‌ها منع گردیده است (مبلیغی، ۱۳۹۲: ۳۲). همین ممنوعیت و نهی صریح قرآن، می‌تواند یکی از بنیادهای فقهی و نظری شکل‌گیری متعارف‌گرایی در جمهوری اسلامی ایران باشد.

قاعده اِثم

منشاء اصلی قاعده «اِثم»، آیه ۲۱۹ سوره بقره است که خداوند می‌فرماید:

«يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَ مَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ» [ای پیامبر! درباره شراب و قمار از تو سؤال می‌کنند، در جواب آنها بگو: انجام دادن آن دو ضررهای فراوان و گناه بزرگی دارد و اگر چه به ظاهر برای مردم منافع مادی دارد، ولی ضرر و گناه آن دو از سودشان بیشتر است. از تو می‌پرسند از چه چیز انفاق کنند، بگو از مازاد نیازمندی‌های زندگی خود، خداوند این چنین آیات را برای شمار روشن می‌سازد تا شاید فکر و اندیشه کنید» (قرآن، بقره: ۲۱۹).

طبق این آیه، اگر گناه یک عمل از منافع آن بزرگ‌تر باشد، باید از انجام چنین عملی اجتناب شود. با وجود اینکه معنای این آیه در ارتباط با شراب و قمار می‌باشد، ولی با استناد به آثار و پیامدهای منفی حاصل از انجام این عمل، یک قاعده کلی به نام «اِثْم» استنباط گردیده است. برابر این قاعده، اگر پیامدهای یک رفتار از منافع و مواهب آن بیشتر باشد، ارتکاب آن عمل جایز نیست و باید از آن اجتناب شود (مُبلَغی، ۱۳۹۲: ۳۴). نظر به اینکه ساخت سلاح‌های نامتعارف موجب ایجاد «وحشت جهانی» می‌گردد، لذا منطقی‌معايب و مضرّات آنها بسیار وسیع‌تر و مخرب‌تر از منافع آنها (امنیت) است. در واقع، هر چند ساخت سلاح‌های هسته‌ای با هدف بازدارندگی و ایجاد امنیت صورت می‌گیرد، لیکن پیامدهای زیان‌بار آنها؛ همچون تقلیل نقش ابزارهای متعارف در ایجاد امنیت، هزینه‌های سنگین اقتصادی تولید و نگهداری سلاح‌های نامتعارف، وقوع تروریسم هسته‌ای (لیمونی، ۱۳۹۴: ۶۶-۶۴)، شکل‌گیری رقابت‌های تسلیحاتی (هادیان و هرمزی، ۱۳۹۰: ۴۶)، نگرانی ناشی از اتخاذ تصمیمات نسجیده رهبران سیاسی (هادیان، ۱۳۸۹: ۵۹) و مخاطرات ناشی از نگهداری این سلاح‌ها (سواری و پیری، ۱۳۹۱: ۴۵) از مزایای آنها بیشتر است؛ لذا، عدم توازن میان پیامدهای ویرانگر سلاح‌های نامتعارف نسبت به مزایای آنها، موجب مشروعیت یافتن حرمت شرعی آنها شده است.

برابر آنچه که از قواعد سه گانه قرآنی بالا مطرح شد و با در نظر گرفتن بازدارندگی همه‌جانبه، چنین به نظر می‌رسد که: «اسلام» نگاهی جامع بر موضوع دفاع و الزامات آن دارد؛ همچنان‌که بر ضرورت کسب آمادگی همه‌جانبه برای ایجاد بازدارندگی مطمئن تأکید می‌کند، بازدارندگی را مقید بر چارچوبی قرار داده که سوق نیافتن آن به ابزارهای برخوردار از پیامدهای سهمگین برای بشریت از مهمترین آنها است. بنابراین، مبنای اصلی متعارف‌گرایی حاکم بر سیاست دفاعی جمهوری اسلامی را باید در قواعد قرآنی جستجو نمود که بر اساس منطق عقلانی و جامع‌نگر حاکم بر فقه سیاسی شیعی، از کتاب وحی استنباط شده‌اند.

نتیجه‌گیری

بررسی نقش هویت در سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر بازدارندگی همه‌جانبه و متعارف‌گرایی هدف محوری این مقاله بود. در راستای این هدف، سؤال اصلی محقق بر این مبنا قرار گرفت که: هویت چه نقشی در شکل‌گیری بازدارندگی همه‌جانبه و متعارف‌گرا بودن سیاست دفاعی

جمهوری اسلامی ایران دارد؟ این نقش آفرینی از چه طریقی انجام می‌شود و با کدام رهیافت و نظریه قابل مطالعه است؟

در راستای حصول به این هدف و در پاسخ به پرسش تدوین شده، پس از تمهید چارچوب نظری تحقیق که؛ در قالب رهیافت فرهنگی و نظریه سازه‌نگاری صورت‌بندی گردید و با ابتناء به منابع دوگانه ساخت هویت؛ یعنی «ایرانیت» و «اسلامیت» و عناصر قوام بخش به آنها، نظام معنایی و منظومه ادراکی جمهوری اسلامی ایران در قالب هنجارهای کلیدی؛ شامل، اسلام‌گرایی، استقلال‌طلبی، مردمی بودن، عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی شناسایی شد. سپس با استناد به الگوی «مفهوم پژوهی» در توصیف سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران، بازدارندگی همه‌جانبه به‌عنوان ایده کانونی سیاست دفاعی ایران معرفی گردید و با در نظر گرفتن ضرورت تحدید موضوع و با استناد به اسناد بالادستی و اندیشه حضرت امام خمینی(ره) و رهبر معظم انقلاب (مدظله‌العالی)، یکی از جهت‌گیری‌های اصلی آن؛ یعنی متعارف‌گرایی مورد بحث واقع شد.

تجزیه تحلیل یافته‌های تحقیق بیانگر این بود که:

اول، هنجار اسلام‌گرایی و ضرورت دین‌بنیاد بودن سیاست‌ها، متغیر کلیدی تأثیرگذار بر شکل‌گیری بازدارندگی همه‌جانبه و متعارف‌گرایی در سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران است. تصریحات صورت گرفته در قرآن کریم؛ نظیر آیه ۲۰۰ آل عمران، ۷۱ نساء و با تأکید خاص و ویژه، آیه ۶۱ سوره انفال مبنای اصلی دین بنیاد بودن بازدارندگی همه‌جانبه در جمهوری اسلامی ایران به‌شمار می‌روند.

دوم، با وجود صراحت قرآن بر ضرورت همه‌جانبه‌نگری در ایجاد قدرت بازدارنده؛ لیکن، وجود برخی قواعد تحدید کننده رفتار دفاعی در قرآن موجب ایجاد محدودیت در سیاست دفاعی جمهوری اسلامی؛ از منظر ممنوعیت سلاح‌های نامتعارف گردیده است. قواعد سه‌گانه قرآنی؛ شامل، «وزر»، «حُرمت سعی بر فساد» و «اِثم» از مهمترین الزامات دینی متعارف‌گرایی و عدم سوق یافتن سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران به نامتعارف‌گرایی به‌شمار می‌روند.

سوم، نقش آفرینی «هویت» در سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران از طریق تعریف نقش ملی «دولتِ سرمشق» و در راستای تأمین منافع حیاتی آن؛ یعنی منافع «دفاعی-امنیتی» ایران صورت می‌گیرد.

چهارم، با توجه به هویت جو و کمال‌گرا بودن جمهوری اسلامی ایران و نظر به نقش هنجارهای اصلی حاکم بر نظام معنایی در تعریف نقش‌ها و منافع ملی و سیاست‌های کلان این کشور، این مقاله ضمن معرفی رهیافت‌های مطالعه سیاست دفاعی به گستره ادبیات دفاعی-امنیتی، با تأسی از «رهیافت ایده‌محور» در سیاست‌گذاری عمومی و «نظریه سازه‌نگاری» در روابط بین‌الملل، «رهیافت فرهنگی» را چارچوب نظری مناسبی برای مطالعه و تبیین سیاست دفاعی ایران با محوریت بازدارندگی همه‌جانبه و متعارف‌گرایی قلمداد می‌کند.

بر اساس نتایج حاصله، تقویت هنجار اسلام‌گرایی در نظام معنایی جمهوری اسلامی باید در اولویت سیاستگذاری فرهنگی - اجتماعی قرار گیرد.

برجسته‌سازی اصول، مبانی و قواعد دفاعی اسلام در انجام مطالعات و تحقیقات نظری و همچنین مدنظر قرار دادن آنها در سیاستگذاری دفاعی و امنیتی، می‌تواند در عمق بخشی به سیاست دفاعی جمهوری اسلامی اثر مثبت برجای بگذارد.

هرگونه دور شدن از هنجار بینادهنی اسلام‌گرایی و یا کم توجهی به آن، در دراز مدت سست شدن بسترهای هویتی سیاستگذاری دفاعی در ایران را به دنبال خواهد داشت.

بررسی نوع و چگونگی رابطه سایر هنجارهای بینادهنی جمهوری اسلامی ایران و جهت‌گیری‌های سیاست دفاعی آن، به‌عنوان موضوعات تحقیقاتی جدید پیشنهاد می‌گردد.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۹)، ترجمه مهدی محمودیان، چاپ اول، قم: بیت القرآن امام علی (ع).
- احدی، محمد (۱۳۹۶)، «مصاحبه با دکتر محمد احدی» (معاون وزیر دفاع)، ۱۳۹۶/۱۱/۲۳، تهران: وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.
- اداره کل قوانین و مقررات کشور (۱۳۷۴)، *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: نهاد ریاست جمهوری.
- حریری، نجلا (۱۳۸۵)، *اصول و روش‌های پژوهش کیفی*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.
- خامنه‌ای، سیدعلی (رهبر معظم انقلاب) (۱۳۸۰)، «بیانات در دیدار با کارگزاران نظام»، ۱۳۸۰/۱۲/۲۷، تهران: قابل دسترس در:
- <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3111>
- خامنه‌ای، سیدعلی (رهبر معظم انقلاب) (۱۳۸۹)، «پیام به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح هسته‌ای و عدم اشاعه در تهران، ۱۳۸۹/۱/۲۸، تهران: قابل دسترس در:
- <http://farsi.khamenei.ir/message-content?id=9171>
- خامنه‌ای، سیدعلی (رهبر معظم انقلاب) (۱۳۸۹)، بیانات در مراسم فارغ‌التحصیلی دانشجویان دانشگاه‌های افسری ارتش ج.ا.ایران»، ۱۳۸۹/۸/۱۹، تهران: قابل دسترس در:
- <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=10576>
- خامنه‌ای، سیدعلی (رهبر معظم انقلاب) (۱۳۹۷)، «بیانات در دیدار کارگران»، ۱۳۹۷/۲/۱۰، تهران: قابل دسترس در:
- <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=39480>
- دهقانی فیروز آبادی، سیدجلال (۱۳۹۳)، *چرخه گفتمانی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران از دولت بازرگان تا دولت روحانی*، تهران: نشر مخاطب.
- دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۳۹۱)، *سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: سمت.

- دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال و نوری، وحید(۱۳۹۰)، *سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دوران اصولگرایی*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق
- رسولی ثانی‌آبادی، الهام (۱۳۹۰)، *هویت و سیاست هسته‌ای در جمهوری اسلامی ایران*، تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
- زُحیلی، وهبه (۱۴۰۱هـ.ق)، *آثار الحرب فی الفقه الاسلامی*، جلد سوم، بی‌جا: دارالفکر.
- ساعد، نادر (۱۳۸۹)، «دیپلماسی دفاعی: تأملی شناختی و کاوشی در مبادی»، فصلنامه راهبرد دفاعی، ش ۳۱.
- سنایی، اردشیر (۱۳۹۶)، «مصاحبه با دکتر اردشیر سنایی» (عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی)، ۱۳۹۶/۷/۱۹ و ۱۳۹۷/۸/۵، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رباط کریم.
- سنجابی، علیرضا (۱۳۷۸)، *روش تحقیق در علم سیاست و روابط بین‌الملل*، تهران: انتشارات قومس.
- سواری، حسن و پیری، حیدر (۱۳۹۱)، «منافع حیاتی دولت‌ها در پرتو معاهدات خلع سلاح و کنترل تسلیحات»، فصلنامه روابط خارجی، ش ۳.
- شهلائی، ناصر (۱۳۸۵)، *مدیریت استراتژیک در نیروهای مسلح*، تهران: دانشکده فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران.
- شیرازی، سید محمد حسینی (۱۴۲۰هـ.ق)، *الفقه البینه*، جلد اول، بیروت: مؤسس الوعی الاسلامی.
- صالحی، عمران (۱۳۹۱)، «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره راهنمایی»، در: *هویت و همبستگی ملی در نظام آموزشی، مجتبی مقصودی*، تهران: انتشارات تمدن ایرانی.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۷۵)، *اسلام و حقوق بین‌الملل*، تهران: نشر گنج دانش.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۴۱۷هـ.ق)، *المیزان فی التفسیر القرآن*، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی (۱۳۸۲)، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل ابن حسن (بی‌تا)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، جلد دوم، ترجمه و تألیف محمد بیستونی (۱۳۹۰)، مشهد: آستان قدس رضوی.
- عسگری، محمود و آقاجانی، احمد (۱۳۹۱)، *عوامل و ویژگی‌های سیاست دفاعی ج.ا.ایران*، تهران: مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.
- عشقی، لیلی (۱۳۸۹)، *زمانی غیرزمان‌ها؛ امام، شیعه و ایران*، ترجمه احمد نقیب زاده، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۶۷)، *فقه سیاسی*، جلد سوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- فاضلی‌نیا، نفسیه (۱۳۸۸)، «انقلاب اسلامی و نقش مهدویت و انتظار»، در: *مجموعه آثار چهارمین همایش بین‌المللی دکترین مهدویت*، ج ۲، قم: انتشارات بین‌المللی المصطفی(ص).
- فریهرن اُئر، آدریان (۱۳۸۰)، «سیاست دفاعی»، ترجمه سعادت حسینی، فصلنامه مطالعات دفاعی - امنیتی، شماره ۳۶.
- قاسمی، علی اصغر و ابراهیم آبادی، غلامرضا (۱۳۹۰)، «نسب هویت ملی و وحدت‌یابی ملی در ایران»، فصلنامه راهبرد، ش ۵۹، تابستان.

- قرخلو، مهدی (۱۳۸۴)، «حوزه جغرافیایی فرهنگ و تمدن ایران»، در: مریم صنیع اجلال، درآمدی بر فرهنگ و هویت ایرانی، تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- قیصری، نورالله (۱۳۸۳)، «هویت ملی؛ مؤلفه‌ها، چگونگی پیدایش و تکوین آن»، در: گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران، داود میرمحمدی، تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- قیصری، نورالله و خضری، احسان (۱۳۹۵)، «سیاست دفاعی نظام جمهوری اسلامی ایران: بررسی اسناد کلان»، فصلنامه علمی - پژوهشی رهیافت انقلاب اسلامی، سال دهم، شماره ۳۷، زمستان.
- کیانی، سورنا (۱۳۹۶)، «مصاحبه با دکتر سورنا کیانی» (عضو هیئت علمی دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران)، ۱۳۹۷/۹/۱۰، تهران: مرکز مطالعات راهبردی ارتش جمهوری اسلامی ایران.
- کیوان حسینی، سیداصغر و امام‌جمعه‌زاده، راحله (۱۳۹۰)، «پیوند بخشی میان رویکرد دفاع‌همه‌جانبه و الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت: چارچوب پیشنهادی»، فصلنامه راهبرد دفاعی، تهران، مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی، سال نهم، شماره ۳۴.
- لیمونی، سعید و لیمونی، علیرضا (۱۳۹۴)، «ضرورت فقهی منطقه‌عاری از سلاح هسته‌ای: ممنوعیت سلاح هسته‌ای از نظر حقوق بین‌الملل و اسلام»، فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال ۲، شماره ۳، پاییز.
- مبلغی، احمد (۱۳۹۲)، «بررسی فقهی ممنوعیت سلاح‌های کشتار جمعی»، در: مجموعه مقالات همایش ممنوعیت سلاح‌های کشتار جمعی از دیدگاه فقه اسلامی، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).
- متقی، ابراهیم؛ کاظمی، حجت (۱۳۸۶)، «سازه‌انگاری، هویت، زبان و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه سیاست، دوره ۳۷، شماره ۴.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۳)، «جایگاه روحیه عدالت‌طلبی در هویت ملی ایرانیان»، در: گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران، داود میرمحمدی، تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- محمدنژادعالی زمینی، یوسف (۱۳۹۱)، *ثبوت‌نامه پژوهش و نگارش علمی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مرزناکی، رحمان (۱۳۹۴)، دفاع هوشمند در اندیشه امام‌خامنه‌ای، تهران: دانشگاه صنعتی مالک اشتر.
- مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۳)، «گفتگوی تمدن‌ها از منظر سازه‌انگاری»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۶۳.
- مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۶)، تحوّل در نظریه‌های روابط بین‌الملل، چاپ سوم، تهران: انتشارات سمت.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۳)، «خدمات متقابل ایران و اسلام»، در: مجموعه آثار، ج ۱۴، قم: انتشارات صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۱)، *تفسیر نمونه*، جلد اول و دوم، تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
- منصوری، جواد (۱۳۹۶)، «مصاحبه با دکتر جواد منصوری» (پژوهشگر مسائل سیاسی و تاریخی ج.ا. ایران و از فرماندهان سابق سپاه پاسداران انقلاب اسلامی)، ۱۳۹۶/۵/۳ و ۱۳۹۷/۷/۵، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- موسوی خمینی، (امام) روح‌الله (۱۳۷۸)، *صحیفه نور*، ج ۲۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- نخعی، هادی (۱۳۷۶)، *توافق و تزاخم منافع ملی و مصالح اسلامی*، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- نصری، قدیر (۱۳۹۰)، *مبانی هویت ایرانی*، تهران: انتشارات تمدن ایرانی.

- نوری، وحید؛ ملکوتی، محمد (۱۳۹۱)، «جایگاه عدالت‌طلبی در منابع هویت‌ساز سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه سیاست خارجی، سال ۲۶، شماره ۱، بهار.
- هادیان، ناصر (۱۳۸۲)، «سازه‌انگاری: از روابط بین‌الملل تا سیاست خارجی»، فصلنامه سیاست خارجی، سال ۱۷، شماره ۴.
- هادیان، ناصر و هرمز، شانی (۱۳۹۰)، «نقش سیستم دفاع موشکی در بازدارندگی هسته‌ای، بررسی رفتار امنیتی - نظامی ایران»، فصلنامه روابط خارجی، ش ۳.
- هالستی، کی. جی (۱۳۸۵)، *مبانی تحلیل سیاست بین‌الملل*، ترجمه بهرام مستقیم و مسعود طارم سری، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- هنری لطیف‌پور، یدالله (۱۳۸۰)، *فرهنگ سیاسی شیعه و انقلاب اسلامی*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- Allisson, G.T, (1971), *Essenes of decisions*, Boston: Little Brow.
- Barnet, Michael (1999), "Culture, Strategy and foreign Policy change: Israelis road to Oslo", *European Journal of International Relations*, Vol, 5.
- Brikln, Thomas, (2001), *an introduction to the policy process: Theories, Concepts and Model of Public Policy making*, New York: M, E, Sharp.
- Dye, Thomas.R, (1995), *Undrestanding public Policy*, (Ed), New Jersey: Siman and Schuste Company.
- Heays, Peter, Vallance, Brrenda J& Tassel, Alan R.Van. (1997), *American Defense Policy*, Baltimore: The Johns Hopkins university press.
- Huntington, Samuel, (1968), *Military Policy*, in David Sills(Ed), *International Encyclopediaof social science*, Vol 10.New York: Macmillan and Free press.
- John, Peter (1998), "Analysing Public Policy", London: Pinter publication.
- Mousavi, Seyed Hussein (2001), "Defense Policy of The Islamic Repulic of Iran", *Discourse: an Iranian quarterly*, vol 2.No.4.
- Segal. Gerald (1984), "Defend in China", Oxford: Oxford university press.
- Wendt, Alexander (1992), "Anarchy is States make of it", *International organizations*, spring (1992) N.46.